

Οι πολλαπλές αναγνώσεις της μεταβίβασης στην ψυχανάλυση, ο χειρισμός της και η επίδρασή της στην έκβαση της θεραπείας

Διονύσιος Μπράτης^{1,2}, Γεώργιος Ζαφειρόπουλος², Θεόδωρος Κοτρότσος^{3,4}, Μαρία Αναγνωστοπούλου^{1,2}, Γεώργιος Γιακουμάκης², Αθανάσιος Τσελεμπής¹, Αργυρώ Παχή¹

Περίληψη

Η μεταβίβαση, έννοια κατέχουσα κεντρική θέση στην ψυχαναλυτική θεωρία και στην κλινική εφαρμογή της, βρίσκεται συχνά στο επίκεντρο των θεωρητικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των διαφορετικών ψυχαναλυτικών σχολών. Το σχετικό διακύβευμα θα μπορούσε να συνοψιστεί γύρω από δυο θεμελιώδη ερωτήματα: το πρώτο σχετίζεται με την ίδια τη φύση της μεταβίβασης, δηλαδή, σε τι ακριβώς συνίσταται και σε τι αφορά ενώ το δεύτερο αναφέρεται στις θεραπευτικές επιπτώσεις της, εφόσον δεχτούμε ότι μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά επί των συμπτωμάτων. Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τα ζητήματα αυτά μέσα από το έργο των δυο κορυφαίων θεωρητικών της ψυχανάλυσης, του Sigmund Freud και του Jacques Lacan.

Λέξεις κλειδιά: μεταβίβαση, θεραπεία, ψυχανάλυση

Ο Freud και οι επίγονοί του

«Ενιωθε ότι δεν ήμουν ακόμα ολότελα δικός του και, πέρα από την αναμόρφωση, επέστρεφε κατά καιρούς και στη θεραπεία. Δοκίμαζε και πάλι τα όνειρα, αλλά δεν είχαμε πια κανένα αυθεντικό. Ενοχλημένος από την τόση αναμονή, κατέληξα να επινοήσω ένα. Δεν θα το είχα κάνει αν μπορούσα να προβλέψω τη δυσκολία μιας τέτοιας προσποίησης [...]. Έτσι αποδείκνυα ότι είχα καταλάβει απόλυτα την αρρώστια που απαιτούσε ο γιατρός από μένα [...]. Ο Πάολι ανέλυσε τα ούρα μου μπροστά μου [...]. Σ' εκείνον το σωλήνα, δεν υπήρχε τίποτα που να θυμίζει τη συμπεριφορά μου όταν, για να ευχαριστήσω τον δόκτορα Σ., επινοούσα νέες λεπτομέρειες της παιδικής μου ηλικίας που όφειλαν να επιβεβαιώσουν τη διάγνωση του Σοφοκλή» [1].

Το σύντομο απόσπασμα από το μυθιστόρημα του Italo Svevo Η συνείδηση του Ζήνωνα, δημοσιευμένο στα 1923, προκαλεί μερίδα και αναπόφευκτα φέρνει στο νου την περίπτωση της νεαρής ομοφυλόφιλης ασθενούς του Freud, η οποία, ούσα σε συνθήκες μεταβίβασης προς τον αναλυτή της, «επινοούσε», ασυνείδητα, όνειρα με ετεροφυλοφιλικό περιεχόμενο. Όσοι έχουν υπόψη τους το κείμενο θα θυμούνται οπωσδήποτε τον παράδοξο τρόπο που ο πατέρας της ψυχανάλυσης επέλεξε για να απαντήσει σε αυτή τη μεταβιβαστική εκδήλωση της νεαρής κοπέλας και το πώς αυτό επέδρασε στην έκβαση της ανάλυσής της [2].

Για να το θέσουμε ευρύτερα, οι θεωρητικές διατυπώσεις και οι αντίστοιχες επεξεργασίες περί της έννοιας της μεταβίβασης εμπεριέχουν το σύνολο των αντιλήψεων κάθε αναλυτή για την ίδια τη θεραπεία, το αντικείμενό της και την διεύθυνσή της. Εδώ έγκειται η μεγάλη δυσκολία, κι από εδώ πηγάζουν οι σοβαρές θεωρητικές διαμάχες μεταξύ των σχολών, πράγμα καταρχήν αναμενόμενο, αφού η διαπίστωση των μεταβιβαστικών εκδηλώσεων και ο χειρισμός τους εντός της αναλυτικής πράξης προηγήθηκαν της θεωρητικής επεξεργασίας της ίδιας της έννοιας [3]. Το δεδομένο αυτό, αναμφίβολα, συνδέεται με τη σύγχυση που εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει επί του θέματος, ανατρέχοντας στο φρουϊδικό corpus και ιδίως στις εκτεταμένες αναφορές της περίπτωσης Ντόρα [4].

Εάν επιχειρήσει κανείς να διερευνήσει την ιστορία της έννοιας, να κατασκευάσει, τρόπον τινά, μια «γενεαλογία» της εντός της φρουϊδικής σκέψης, θα διαπιστώσει ότι στα πρώιμα έργα του ο Freud εκλάμβανε τη μεταβίβαση ως μια ειδική περίπτωση μετάθεσης του συναισθήματος από μια αναπαράσταση σε μια άλλη [5]. Στις Μελέτες για την υστερία,

¹ Ψυχιατρικός Τομέας, ΓΝΝΘΑ «Η Σωτηρία», Αθήνα, Ελλάδα

² Φόρουμ της Αθήνας, Διεθνής των Φόρουμ, Σχολή Ψυχανάλυσης των Φόρουμ του Λακανικού Πεδίου

³ Πρόγραμμα Κλινικών Εκπαιδεύσεων, Φόρουμ της Αθήνας, Διεθνής των Φόρουμ, Σχολή Ψυχανάλυσης των Φόρουμ του Λακανικού Πεδίου

⁴ Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών

*Υπεύθυνος για την αλληλογραφία συγγραφέας:

Διονύσιος Μπράτης

Λεωφόρος Μεσογείων 152, 11527, Αθήνα

Email: dionbratis@yahoo.gr

εκεί όπου επιχειρεί να θεωρητικοποιήσει την τεχνική που εφαρμόζει για τη θεραπεία των υστερικών ασθενών, μιλά για «εσφαλμένη συσχέτιση», που θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως σύμπτωμα, ως αντίσταση, ώστε να μην παρακωλύεται η πολυπόθητη θεραπευτική συμμαχία. «Υπαινίχθηκα», γράφει ο Freud, «ήδη τον σημαντικό ρόλο που παίζει το πρόσωπο του αναλυτή για τη δημιουργία κινήτρων, τα οποία πρέπει να υπερνικήσουν την ψυχική δύναμη της αντίστασης. Σε αρκετές περιπτώσεις, προπάντων σε γυναίκες [εδώ μιλάει ο άνδρας Freud] και όταν πρόκειται να αποσαφηνιστούν ερωτικές σκέψεις, η συνεργασία της ασθενούς καταντά μια προσωπική θυσία που πρέπει να ανταμειφθεί με ένα υποκατάστατο αγάπης». Αυτό ήδη συνιστά για τον Freud ένα μεγάλο, ανεπιθύμητο, εμπόδιο για την απρόσκοπτη πρόοδο της αναλυτικής εργασίας. Υπάρχει, ωστόσο, και μια δυσμενέστερη εκδοχή «όταν η ασθενής φοβάται μήπως μεταβιβάσει οδυνηρές παραστάσεις, που αναδύονται από το περιεχόμενο της ανάλυσης στο πρόσωπο του αναλυτή. Αυτό συμβαίνει συχνά, σε μερικές δε αναλύσεις πολύ τακτικά. Η μεταβίβαση στον αναλυτή γίνεται μέσω εσφαλμένης συσχέτισης» [6].

Όπως, επομένως, ορθά επισημαίνουν οι Laplanche & Pontalis [3], κατά την αρχική αυτή περίοδο, η μεταβίβαση δεν συνιστούσε για τον Freud ουσιαστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της αναλυτικής σχέσης, αντίληψη που είναι παρούσα και στην ανάλυση της Ντόρα: θα χρειαστεί να μεσολαβήσουν αρκετά χρόνια, καθώς και η σύλληψη του οιδιπόδειου συμπλέγματος, για να οδηγηθεί σε νέους δρόμους η κατανόησή του περί μεταβίβασης: Υπό το πρίσμα του οιδιπόδειου μύθου, ο Freud θα αναλύσει τον Άνθρωπο με τα ποντίκια και θα ερμηνεύσει την αμφιθυμική σχέση με τον πατέρα του βασιζόμενος στις μεταβιβαστικές εκδηλώσεις του νεαρού ασθενούς προς τον «Κύριο καθηγητή» [7].

Αναφερόμενοι στον Freud, γράφαμε νωρίτερα ο πατέρας της ψυχανάλυσης, και αναμφισβήτητα εκείνος είναι ο γεννήτορας της. Ωστόσο, είναι από αυτή την ίδια πατρική θέση που ο ίδιος ερμήνευσε τις μεταβιβάσεις των ασθενών του, εμμένοντας ως το τέλος, αρκεί να διαβάσει κανείς την ύστατη γραπτή παρακαταθήκη του, τη Σύνοψη της ψυχανάλυσης [8], για να το αντιληφθεί. Κι έτσι, ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης επιβεβαιώνει, εκτός από την απaráμιλλη εντιμότητά του, εκείνο που από νωρίς αντιλήφθηκε ο ίδιος, ότι δηλαδή κανένας αναλυτής δεν μπορεί να πάει μια ανάλυση πέρα από το δικό του σύμπτωμα.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο υπεισέρχεται η προβληματική της περίφημης αντιμεταβίβασης. Αν και δικής του επινόησης, αφορμής δοθείσης από τα ερωτικά παραστρατήματα του μαθητή του Jung με την αναλυόμενη του Sabina Spielrein [9], ο Freud ελάχιστα μεταχειρίστηκε αυτό τον όρο – κι όποτε το έκανε ήταν για να υπογραμμίσει τον συμπωματικό χαρακτήρα της. Ως προς αυτό το τελευταίο είναι σαφές και κατηγορηματικός: «Έχουμε συνειδητοποιήσει πλέον», γράφει, «την αντίστροφη μεταβίβαση που προκύπτει [στον αναλυτή] ως αποτέλεσμα της επιρροής του ασθενούς στα ασυνείδητα συναισθήματά του και ευελπιστούμε ότι θα αναγνωρίσει αυτή την αντιμεταβίβαση και θα την ξεπεράσει. Τώρα πια που ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων ασκούν την ψυχανάλυση και μοιράζονται τις εμπειρίες τους, διαπιστώνουμε ότι κανένας ψυχαναλυτής δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από εκεί απ' όπου τα προσωπικά του συμπλέγματα και οι εσωτερικές του αντιστάσεις του επιτρέ-

πουν» [10]. Φυσικά, το γεγονός αυτό δεν πτόησε τους επιγόνους του, που στα επόμενα χρόνια θα επιδίδονταν σε ατέρμονες θεωρητικές αναζητήσεις, που σχεδόν πάντοτε κατέληγαν στην επιβεβαίωση της χρησιμότητάς της ως μέσου «κατανόησης» των αναλυόμενων τους.

Η μεταβίβαση στον Lacan

«[...] ολόκληρη η θεωρία της μεταβίβασης [...] είναι η επιθυμία του αναλυτή. [...] Η μεταβίβαση είναι ένα ουσιαστικό φαινόμενο, δεμένο με την επιθυμία σαν κομβικό φαινόμενο του ανθρώπινου όντος. [...] Έτσι και υπάρχει κάπου το υποκείμενο που υποτίθεται ότι γνωρίζει, εκεί υπάρχει μεταβίβαση» [11].

Το 1960 ο Lacan, στο ομότιπλο σεμινάριό του [12], υπογραμμίζει ότι ο Freud, από κοινού με τον Breuer, ήρθαν εξ αρχής αντιμέτωποι με τις αυθόρμητες και ανησυχαστικές εκδηλώσεις των μεταβιβάσεων των υστερικών ασθενών τους, τόσο ανησυχαστικές που οδήγησαν τον δεύτερο στην εσπευσμένη εγκατάλειψη της ψυχαναλυτικής πρακτικής [6, 13]. Ωστόσο, ήδη από τα Τεχνικά γραπτά του Freud, θα επισημάνει ότι αντικείμενο της αναλυτικής εργασίας δεν είναι το «εδώ και τώρα» της μεταβίβασης, αλλά κάτι άλλο [14]. Βρισκόμαστε στην περίοδο της «επιστροφής στον Freud», όπου η επανανάγνωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, μέσα από τις ανθρωπολογικές μελέτες των Claude Levi-Strauss [15] και Marcel Mauss [16], θα αναδείξει τη συμβολική λειτουργία που ο μύθος αντιπροσωπεύει, αφού το διακύβευμα – αν πρέπει να το θέσουμε έτσι – είναι η ένταξη του υποκειμένου στο συμβολικό πεδίο και, από την άποψη αυτή, το οιδιπόδειο συνιστά το κλειδί για την είσοδό του. Εντός αυτής της προοπτικής, αντικείμενο της ανάλυσης δεν μπορεί παρά να είναι η ανάγνωση και η μετάφραση των «ιερογλυφικών της υστερίας, των οικόσημων της φοβίας, των λαβυρινθών της zwangsnervose», όπως εκφέρονται από το υποκείμενο που εισέρχεται στην αναλυτική συνθήκη κουβαλώντας, εκών άκων, τον ατομικό μύθο του [17].

Εάν το αντικείμενο μιας ανάλυσης συνίσταται σε ό,τι, επιγραμματικά, μόλις περιγράψαμε, είναι σαφές ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αφορά στην επεξεργασία της σχέσης αναλυτή και αναλυόμενου, σαν να επρόκειτο για μια ακόμη θεραπεία ζεύγους, που μοιραία θα εκτρέπονταν στη διάσταση της φαντασιακής διαλεκτικής. Η μεταβίβαση, ωστόσο, είναι εκεί, εκ των ων ουκ άνευ μιας αληθινής ανάλυσης και «συνιστά ένα φαινόμενο», όπως δηλώνει ο Λακάν, «που περιλαμβάνει και το υποκείμενο και τον ψυχαναλυτή. Το να το χωρίσουμε σε μεταβίβαση και αντιμεταβίβαση, όση κι αν είναι η τόλμη και η ξεγνοιασιά των σκέψεων που θα κάναμε πάνω στο θέμα, θα αποτελούσε απλώς έναν τρόπο υπεκφυγής του προβλήματος» [11].

Εύλογα προκύπτει το ερώτημα, ποιο είναι το πρόβλημα σε σχέση με τη μεταβίβαση και ποια οφείλει να είναι η θέση ενός αναλυτή που δεν επιθυμεί να υπεκφύγει. Αντιπαράθετοντας, αφενός, τις απόψεις της Melanie Klein, η οποία τοποθετεί τον αναλυτή σε θέση αντικειμένου και, αφετέρου, εκείνες της Anna Freud, που τον βάζει σε θέση υποκειμένου, ο Lacan υποστηρίζει ότι ο αναλυτής καταλαμβάνει μια θέση κενή, επιτρέποντας με τον τρόπο αυτό στον αναλυόμενο να αναγνωρίσει την επιθυμία του καθώς και την έλλειψη που την

κινητοποιεί [12].

Η θέση του αναλυτή, κατά τον Lacan, δεν είναι άλλη επομένως από εκείνη του αντικειμένου α, αίτιου της επιθυμίας. Καταλαμβάνοντας τη θέση αυτή, «προσφέρεται ως το σημείο στόχευσης εκείνου του αδιανόητου εγχειρήματος που αποκαλείται ψυχανάλυση, εφόσον αυτή ακολουθήσει τα ίχνη της επιθυμίας για γνώση» [18]. Εδώ, ωστόσο, αναδύεται και το ερώτημα περί της επιθυμίας του αναλυτή. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, εάν συνδέουμε τη μεταβίβαση – την επιδραστική επί των συμπτωμάτων – με την επιθυμία του αναλυτή, σε τι συνίσταται αυτή του η επιθυμία, σε τι αφορά και τι είναι εκείνο που τον διασφαλίζει ως προς την ορισμένη θέση του (εκείνη του αντικειμένου, αίτιου της επιθυμίας, αν ακολουθήσουμε τον Lacan) ώστε να μην εκπίπτει σε Πυγμαλίωνα μιας, μετανεωτεριστικού τύπου, ψυχοθεραπευτικής κανονιστικότητας;

Ποια είναι η επιθυμία του αναλυτή ή η επιθυμία ως επιθυμία του Άλλου

Ακολουθώντας την διαλεκτική της συνείδησης, όπως την πραγματεύεται ο Hegel [19], ο Lacan υποστηρίζει ότι και η επιθυμία οργανώνεται στη βάση της ίδιας διαλεκτικής, γεγονός που υποδηλώνει ότι η ανθρώπινη επιθυμία συγκροτείται ως επιθυμία της επιθυμίας του Άλλου – ως προς αυτό, η διατύπωση του Lacan είναι κατηγορηματική: «Η επιθυμία του ανθρώπου είναι η επιθυμία του Άλλου». Σε αυτό το συγκείμενο, κάθε λόγος περί μεταβίβασης είναι ταυτόσημος με την ίδια την επιθυμία του αναλυτή [11], εφόσον, καταλαμβάνοντας την θέση του αντικειμένου αίτιου της επιθυμίας – εάν, φυσικά, είναι αληθινός αναλυτής – γίνεται το αίτιο της επιθυμίας του αναλυόμενου [18].

Αυτό καθίσταται πασιφανές στο επίπεδο της κλινικής πρακτικής, αφού εκεί η επιθυμία κάθε αναλυτή μπορεί σχετικά εύκολα να αναγνωστεί. Ένα παράδειγμα από την ιστορία της ψυχανάλυσης μπορεί να δια φωτίσει καλύτερα ολόκληρη αυτή την διαλεκτική:

Πρόκειται για την ιστορία της ανάλυσης της Anna O από τον Breuer [6], στην οποία κάναμε νύξη στην αρχή αυτού του κειμένου. Αφού υπογραμμίσουμε εξ αρχής ότι η συνεισφορά της συγκεκριμένης ασθενούς στην ανακάλυψη της μεταβίβασης στάθηκε καθοριστική για τους δυο φίλους και πρωτεργάτες της ψυχανάλυσης, τον Breuer και τον Freud, ας παρακολουθήσουμε πως εξελίχθηκε η κατάσταση. Σε ένα πρώτο χρόνο, η ανάλυση έμοιαζε να κυλάει περίφημα, με την Anna O να μιλά αβίαστα για τα συμπτώματα που την ταλαιπωρούσαν και, προς κατάπληξη του αναλυτή της Breuer, μόλις τα άρθρωνε αυτά εξαφανίζονταν. Όσο η διαδικασία αυτή, που η ίδια η ασθενής αποκάλυψε «καθάρισμα της καμινάδας», προχωρούσε τόσο ο ενθουσιασμός του Breuer άφτανε και όλα έμοιαζαν να βαίνουν καλώς [13]. Ωσπου, σε ένα δεύτερο χρόνο, στο προσκήνιο κάνει την εμφάνισή του κάτι που είναι της τάξης της επιθυμίας – όμως, από την πλευρά του αναλυτή. Ο Jones, αφηγούμενος το περιστατικό αυτό, μιλά για «ισχυρή αντιμεταβίβαση» εκ μέρους του Breuer [13] αλλά, όπως σχολιάζει ο Lacan, δεν πρόκειται παρά για την είσοδο της σεξουαλικότητας, δηλαδή, της δικής του επιθυμίας, η οποία μάλιστα του επισημαίνεται emphaticά από την σύζυγό του που κατακυριεύεται από τη ζήλια βλέποντάς τον να αφιερώνει στην ασθενή του ολοένα και περισσότερο

χρόνο [11]. Η κατάληξη της συγκεκριμένης ανάλυσης είναι γνωστή: ο Breuer εγκαταλείπει πανικόβλητος την Anna O και το ίδιο βράδυ εκείνη εμφανίζει συμπτώματα ψευδοκύησης [11, 13].

Αυτό ακριβώς το σύμπτωμα της ψευδοκύησης της Anna O συνιστά για τον Lacan ένα τυπικό παράδειγμα του τι σημαίνει ότι «η επιθυμία είναι η επιθυμία του Άλλου». Διότι εκείνος που επιθυμούσε ένα παιδί ήταν ο Breuer και απόδειξη του γεγονότος αυτού ήταν ότι, εγκαταλείποντας την Anna O, απέκτησε αμέσως ένα με την σύζυγό του το οποίο, γεννημένο υπό αυτές τις προϋποθέσεις, αρκετά χρόνια αργότερα αυτοκτόνησε [11, 13].

Συμπέρασμα

Συχνά, από ορισμένους ψυχαναλυτικούς κύκλους, υποστηρίζεται ότι η μεταβίβαση συνιστά τη διαδικασία εκείνη όπου ο αναλυόμενος τοποθετεί τον αναλυτή στη θέση ενός αντικειμένου της παιδικής του ηλικίας, ενός προσώπου που είχε υπάρξει σημαντικό για εκείνον. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η συνάντηση αναλυτή – αναλυόμενου επικαιροποιεί για τον αναλυόμενο ολόκληρη την πρώιμη προβληματική της σχέσης αντικειμένου και παρέχει στον αναλυτή την δύναμη να τον επηρεάζει. Υπό την έννοια αυτή, «στη μεταβίβαση, υποκείμενο και αντικείμενο ζουν από κοινού καταστάσεις – σκηνές υποβολής, διδασκαλίας, αγάπης, μίσους» [20]. Για τον Lacan, ωστόσο, «η μεταβίβαση δεν είναι, από τη φύση της, η σκιά κάποιου πράγματος που το έχει ζήσει κανείς προηγουμένως» [11]. Διότι, πράγματι, εάν πρέπει να συλλάβουμε με ακρίβεια το νόημα της φροϋδικής διατύπωσης σχετικά με την «αγάπη μεταβίβασης», οφείλουμε εκεί ακριβώς να αναζητήσουμε τη σύνδεση της επιθυμίας του αναλυτή με την επιθυμία του αναλυόμενου.

Βιβλιογραφία

1. Svevo, I. (2018). Η συνείδηση του Ζήνωνα, Αθήνα: Αντίποδες.
2. Freud, S. (2003). Σχετικά με την ψυχογένεση μιας περίπτωσης γυναικείας ομοφυλοφιλίας, στο: Εκ των υστέρων, τεύχος 10, Αθήνα: Εξάντας.
3. Laplanche, J & Pontalis, J-B. (1986). Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης, Αθήνα: Κέδρος.
4. Freud, S. (1991). Ντόρα, Αθήνα: Επίκουρος.
5. Freud, S. (2010). Για τη δυναμική της μεταβίβασης, παρατηρήσεις για τον έρωτα μεταβίβασης, Αθήνα: Πλέθρον.
6. Freud, S. (2002). Μελέτες για την υστερία, Αθήνα: Επίκουρος.
7. Freud, S. (2001). Notes upon a case of obsessional neurosis, Adendum: Original record of the case, in S.E., vol. X, Vintage.
8. Freud, S. (2017). Μια σύνοψη της ψυχανάλυσης, Αθήνα: Πλέθρον.
9. Freud, S & Jung, C. (2008). Η αλληλογραφία, Αθήνα: Αρμός.
10. Freud, S. (2001). The future prospects of psychoanalytic therapy, in S.E. vol. XI, Vintage.
11. Lacan, J. (1982). Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης, Αθήνα: Κέδρος.
12. Lacan, J. (2020). Το Σεμινάριο, 8ο Βιβλίο, Η μεταβίβαση. Αθήνα: Εκκρεμές.
13. Jones, E. (2003). Σίγκμουντ Φρόυντ, Η ζωή και το έργο του. Αθήνα: Ίνδικτος.
14. Lacan, J. (1988). Book I, Freud's Papers on Technique, 1953-1954. New York: Cambridge University Press.
15. Levi-Strauss, C. (2010). Συμβολική δραστηριότητα, στο: Δομική ανθρωπολογία, Αθήνα: Κέδρος.
16. Mauss, M. (2004). Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία, Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.
17. Lacan, J. (2005). Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση, Αθήνα: Εκκρεμές.
18. Lacan, J. (2014). Το αντίστροφο της ψυχανάλυσης, Αθήνα: Ψυχογιός.
19. Hegel, GWF. (2015). Φαινομενολογία του νου. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
20. Μανωλόπουλος, Σ. (2019). Η πράξη της μεταβίβασης. Θεσσαλονίκη: ΕνΤΟΜΩ/ΣΥΜΕΠΕ.